

Київська Академія 17 (2020): 181–185.
<https://doi.org/10.18523/1995-025x.2020.17.181-185>
<http://ka.ukma.edu.ua>

Володимир Склокін

Маслійчук, Володимир. *Здобутки та ілюзії: освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII — початку XIX ст.* (Харків: Харківська державна академія культури, 2018), 544 с.

Упродовж останніх десятиліть історія освіти перетворилась на один з найдинамічніших напрямків досліджень української ранньомодерної історії. Утім, головну увагу тут зосереджено на Києво-Могилянській академії, а також на єзуїтських і православних колегіумах, натомість вивченню світської освіти XVIII ст. досі системної уваги не приділялося. Під цим кутом зору рецензована монографія Володимира Маслійчука «Здобутки та ілюзії: освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII — початку XIX ст.» постає як новаторське дослідження, здатне заповнити суттєву прогалину в наших знаннях про українську ранньомодерну освіту й культуру.

Книжка складається з п'ятьох розділів, де послідовно розглянуто історіографію проблеми та розвиток початкової і середньої світської освіти у Гетьманщині та Слобідській Україні від середини XVIII до кінця другого десятиріччя XIX ст. Автор розпочинає дослідження від початку гетьманування Кирила Розумовського, коли з'являються перші ініціативи світської освіти, а верхньою хронологічною межею виступають 1816 і 1819 роки, коли було відставлено Олексія Розумовського з посади міністра освіти Російської імперії та Северина Потоцького з посади попечителя Харківського навчального округу, наслідком чого стало посилення консервативних тенденцій, і це потягнуло за собою відповідні зміни в освіті. Володимир Маслійчук лише побіжно заторкує зміни, що відбувалися тоді ж у Києво-Мо-

гилянській академії, православних колегіумах та парафіяльних школах, і цілком оминає проблематику, пов'язану зі створенням та функціонуванням Харківського університету. Натомість усі перипетії постановня/трансформації світської початкової та середньої освіти (серед іншого й жіночої) реконструйовано ним ретельно і системно, із використанням розлогого масиву як опублікованих, так і вперше запроваджених до наукового обігу архівних матеріалів.

Головні висновки книжки видаються багато в чому несподіваними. Автор стверджує, що Гетьманщина, яка довгий час була незаперечним освітнім центром українських теренів, власне в другій половині XVIII ст. починає втрачати ці позиції. Інтелектуальні, культурні та соціальні зміни, що їх принесла доба Просвітництва, увиразнили кризу традиційної освіти в колегіумах, взорованої на контрреформаційні єзуїтські зразки. Гетьманування Кирила Розумовського, який був водночас і президентом імперської Академії наук, принесло з собою багато проектів реформування традиційних навчальних закладів або створення нових світських, проте більшість з-поміж них так і залишилась нереалізованою. Після зречення Розумовського консервативна в культурному плані козацька старшина Гетьманщини, дотримуючись старих звичок, або давала своїм дітям освіту в Києво-Могилянській академії, або частіше — посилала їх до німецьких та петербурзьких і московських вищих навчальних закладів. До загальноімперської училищної реформи, ініційованої Катериною II у 1780-х рр., жодних істотних змін в освітній сфері Гетьманщини не відбувалось, а впровадження цієї реформи дало радше обмежені результати.

Натомість Слобідська Україна, яка до 1760-х рр. залишалась периферією культурного простору Гетьманщини, демонструвала якісно інакшу динаміку в процесах розвитку світської освіти. Після скасування слобідської автономії у 1765 р. імперська влада розпочала в регіоні «просвітницький експеримент» зі створення Додаткових класів при Харківському колегіумі, де викладали німецьку, французьку та італійську мови, а також низку практичних дисциплін, як-от: математику, історію, географію, механіку, геодезію чи фортифікацію. Значною мірою завдяки підтримці першого слобідського губернатора Євдокима Щербініна експеримент виявився успішним, тож Додаткові класи досить швидко перетворилися на фактично самостійний навчальний заклад, вихованці та викладачі якого

згодом забезпечили успішне впровадження в регіоні училищної реформи Катерини II. Ця динаміка останніх десятиріч XVIII ст. значною мірою зумовила вибір на користь Харкова як місця для відкриття університету у 1804–1805 рр. і остаточно перетворила столицю Слобідської України на головний освітній та культурний центр українських теренів Російській імперії. Отож не випадково саме тут на початку XIX ст. виникають перші публічні бібліотеки, створюються наукові товариства й започатковуються періодичні видання, а в 1812 р. засновується перший державний навчальний заклад для жінок — Інститут шляхетних панн.

Інший важливий і провокативний висновок автора стосується «просвітницьких ілюзій» імперського уряду, який, розпочинаючи реформу освітньої сфери, розраховував на ініціативу локальних еліт, що мали би взяти на себе головний тягар створення та підтримки системи світської освіти. Реальність, натомість, виявилася дещо інакшою. Підтримка колишньої старшини була здебільшого декларативною, приклади великого меценатства поодинокими, та й з'явилися вони лише на початку XIX ст., а найважливіше — старшина виходила переважно зі своїх станових інтересів, виступаючи за обмеження доступу до середньої освіти для податних станів, що вочевидь суперечило емансипаційним ідеалам Просвітництва. З цієї перспективи освітня реформа Александра I, яка надавала доступ до середньої і вищої освіти лише дворянству, знайшла повну підтримку й розуміння серед еліти колишніх українських козацьких автономій.

Незаперечним позитивом книжки є те, що автор порівнює динаміку освітніх змін в Гетьманщині і Слобідській Україні. Власне порівняльна перспектива дозволяє Володимирові Маслійчуку переконливо пояснити, чому Слобідська Україна саме у другій половині XVIII ст. «виринається вперед» та на певний час перетворюється на головний освітній і культурний центр українських територій Російської імперії. Утім, як видається, порівняльний підхід доцільно було б розширити, зокрема навести більше кількісних та якісних даних щодо поступу і трансформації світської освіти в інших регіонах імперії, а також у решті європейських країн, адже це дозволило би краще зрозуміти, наскільки успішними чи неуспішними виявилися перетворення у цій сфері в колишніх козацьких автономіях. Регіональна перспектива, запропонована автором, звісно, має свої

переваги, проте, на мою думку, варто було б приділити більше уваги дискусіям і специфіці ухвалення рішень в імперському центрі, а також місцю українських регіонів у ширшій освітній політиці імперії. Це, своєю чергою, запотребувало би інтенсивнішого залучення матеріалів московських та петербурзьких архівів і потенційно дало б змогу реконструювати ціліснішу, синтетичну картину освітніх змін кінця XVIII — початку XIX ст.

Нарешті, одна з головних тез книжки — про «просвітницькі ілюзії» — вимагає певних застережень. Як видається, вона спирається на два проблематичні припущення. По-перше, в ній закладено імпліцитну ідеалізацію інтенцій просвіченого абсолютизму Катерини II як буцімто спрямованого на створення нової світської системи освіти, що мала би носити емансипаційний характер, але через спротив Церкви і «схоластичних» навчальних закладів, «культурний консерватизм» колишньої старшини й байдужість решти суспільних груп здобувся лише обмеженого успіху. Сучасні дослідження демонструють складнішу й більш неоднозначну картину генези училищної реформи Катерини II. Вона була однією з останніх і почала впроваджуватись у 1782 р. лише як вимушена відповідь на амбітні освітні експерименти Миколи Новікова та московських масонів. Під цим кутом зору училищна реформа Катерини II виглядає радше як запізніла спроба забезпечити державну монополію у сфері освіти, а не як свідомий емансипаційний проект¹.

По-друге, теза про «просвітницькі ілюзії» засновується на дещо апіорному протиставленні реакційної «схоластичної» освіти в колегіумах та нових світських навчальних закладів — як буцімто носіїв ідей Просвітництва, секуляризації та емансипації вже тому, що їх контролює не Церква, а держава. Але, коли ми хочемо зрозуміти, які заклади були справді секулярними і мали емансипаційний характер, то варто придивитися не лише до того, хто ними опікується, але й на зміст навчання. Під таким кутом зору антична класика в програмах Києво-Могилянської академії та православних колегіумів, завдяки якій студентів знайомили з гуманістичною античною культурою та республіканською політичною традицією, могла відігравати важливу емансипаційну роль.

¹ Див. про це детальніше: Вера Проскурина, *Империя пера Екатерины II: литература как политика* (Москва: НЛО, 2017), 117–160.

З другого боку, достатньо великий обсяг релігійних предметів, як-от «Священна історія», і відсутність античної класики у програмах нових світських навчальних закладів, як і переконання самої Катерини II, висловлене, зокрема, в «Наказі», що обов'язком «доброго підданого» є не участь у політиці, а підпорядкування владі — Бога, монарха, Церкви, ставить під сумнів однозначну категоризацію навчальних закладів, заснованих державою у другій половині XVIII — на початку XIX ст.²

Утім, висловлені дискусійні міркування жодним чином не підважують високого рівня і новаторського характеру книжки Володимира Маслійчука, яка істотно поглиблює наше розуміння історії освіти та соціальних і культурних трансформацій на українських теренах Російської імперії у XVIII — на початку XIX ст.

Bibliography

Proskurina, Vera. *Imperiya pera Ekateriny II: literatura kak politika*. Moskva: NLO, 2017.

Okenfuss, Max J. *The Rise and Fall of Latin Humanism in Early Modern Russia: Pagan Authors, Ukrainians, and the Resiliency of Muscovy*. Leiden: E. J. Brill, 1995.

² Макс Окенфус, який проаналізував зміст підручників, затверджених Катериною II для шкіл, створених у межах училищної реформи 1780-х рр., дійшов висновку, що ця реформа була, по суті, «повторним утвердженням еклезіальної моральності»: Max J. Okenfuss, *The Rise and Fall of Latin Humanism in Early Modern Russia: Pagan Authors, Ukrainians, and the Resiliency of Muscovy* (Leiden: E. J. Brill, 1995), 210.